

ANDRZEJ WIERZBICKI

ETNOGENEZA I TRADYCJA WYNALEZIONA JAKO INSTRUMENTY LEGITYMIZACJI WŁADZY W PAŃSTWACH AZJI CENTRALNEJ

Na początku budowy niepodległej państwowości kraje Azji Centralnej musiały zmierzyć się z problemem konsolidacji wieloetnicznej i często zantagonizowanej ludności. Etnopolityka w państwach regionu została więc zdominowana przez proces narodotwórczy, któremu dynamikę nadaje budowa państwowości narodowej. Trwałym elementem rzeczywistości społeczno-politycznej w krajach regionu, mimo prób zmarginalizowania w okresie radzieckim, pozostaje trybalizm. Dodatkową osobliwością regionu było także to, że elity władzy nowych państw wywodziły się z komunistycznej nomenklatury i narodów tytularnych regionu. Zaistniała potrzeba ich legitymizacji, do której posłużyły koncepcje etnogenezy i konstruowanie tradycji. W pierwszym przypadku chodziło o to, aby dowieść autochtoniczności (rdzenności) danego narodu tytularnego, co legitymizowało go jako dominującą wspólnotę etn narodową wobec innych narodowości. W drugim przypadku chodziło o dowiedzenie, że historia danego narodu tytularnego sięga niemal starożytności, co miało wzmacniać tożsamość narodową i legitymizować prawo elity do odwoływania się do wartości narodowych. Im bardziej przekonujące były koncepcje etnogenezy i im starsza historia narodu oraz jego państwowości, tym większe podstawy legitymizacji poradzieckich elit władzy. Sięganie przez elity władzy do etnogenezy, a więc poszukiwanie naturalnych pierwiastków etnicznych wspólnoty narodowej, wyznaczenie paradygmatu narodu rdzennego i jednoczesne konstruowanie tradycji, tj. odgórne działania elit, oznaczały charakterystyczne połączenie konstruktywizmu i antykonstruktywizmu w teorii

narodu. Zabiegi te nie tylko służą legitymizacji wewnętrznej, ale także mogą być instrumentem wykorzystywanym w stosunkach międzynarodowych w regionie, np. w rywalizacji o przywództwo w Azji Centralnej.

1. ETNOGENEZA

Etnosy formują się w długim procesie, zwanym etnogenezą. Kończy się on pojawieniem się nowej wspólnoty ludzi, charakteryzujących się tożsamością etniczną, etnonimem, wspólnym doświadczeniem historycznym, pielęgnującą wspólne wartości i wzory kultury, przywiązana z reguły do terytorium uznawanego za ziemię ojczystą i posiadającą – chociaż nie jest to warunek konieczny – własny język.

Etnogeneza polega na przekształcaniu plemion w etnosy (narodowości). Jest realizowana na skutek masowych przesiedleń ludności lub drogą podbojów. W jej wyniku zanika kultura pierwotnej wspólnoty etnicznej, a w jej miejsce powstaje nowy byt kulturowy i etnopolityczny. W procesie tym uczestniczą zwykle różnorodne komponenty etniczne – ludność miejscowa i ludność napływowa, plemiona spokrewnione i niespokrewnione. W związku z tym rozróżniamy dwa typy etnogenezy, stymulujące powstanie nowego etnosu: 1. syntezę etniczną, w której uczestniczą plemiona niespokrewnione – substrat (ludność miejscowa) i superstrat (ludność napływowa); 2. konsolidację, w której następuje łączenie się plemion spokrewnionych¹. Badania etnogenezy rozwinęły się w ZSRR, Rosji i krajach poradzieckich, w znacznie mniejszym stopniu w krajach zachodnich, gdzie ograniczyły się do przednowoczesnych wspólnot etnicznych. Było to uwarunkowane dominującą we wschodniej części Europy etnokulturową koncepcją narodu, podczas gdy w tradycji zachodniej pojawienie się narodów jest utożsamiane z politogenezą, czyli powstaniem państw narodowych. Jedną z najbardziej znanych koncepcji etnogenezy opracował historyk i geograf rosyjski – Lew Gumilow. Wychodził on z założenia, że etnos jest fenomenem nierozzerwalnie związanym ze środowiskiem naturalnym (krajobrazem). Ponadto uważał, że organizmy etniczne mają charakter przyrodniczy, a także, że rytmów rozwoju etnosu nie można zmienić świadomą działalnością ludzi. Jako przykład etnogenezy może posłużyć obszar Wielkiego Stepu, rozciągający się pomiędzy rzekami

¹ A. WIERZBICKI, *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA 2008, s. 88.

Dniestr na zachodzie i Irtysz na wschodzie. Charakteryzowała się ona tam następującymi cechami: (1) dyslokacyjnością, to znaczy odznaczała się wysokim stopniem ruchliwości plemion i nie była związana z jednym terytorium; (2) przemieszczaniem się plemion ze wschodu na zachód, zgodnie z zasadą etnogeograficzną, według której ludność poszukuje warunków do osiedlenia się zbliżonych do tych, w których ukształtował się etnos; (3) brakiem całkowitej zależności między historią etnonimu i narodu, które nie zawsze są tożsame, a niekiedy stanowią odrębne linie rozwoju; (4) brakiem związku między nazwą plemienia panującego w związku plemion a nazwą nowej narodowości². W etnogenezie na obszarze Azji Centralnej, stanowiącej część Wielkiego Stepu, uczestniczyły plemiona mongolskie, turecko- i irańskojęzyczne, dając początek narodom tytularnym regionu: Kazachom, Kirgizom, Tadżykom, Turkmenom i Uzbekom. Na aktualności zyskuje pytanie o *paradygmat narodu rdzennego*.

2. PARADYGMAT NARODU RDZENNEGO

Przyjmując koncepcję etnicznych źródeł narodów, etnogenezę można traktować zatem jako pierwszy etap procesu narodotwórczego³, dla którego – podobnie jak dla całej etnopolityki – ma ona niezwykle istotne znaczenie. Poddaje bowiem w wątpliwość powszechną na wielu obszarach dychotomię: ludność rdzenna (autochtoniczna)–ludność napływowa. Jak twierdzi bowiem Lew Gumilow: „Nie ma takiego kraju, w którym – począwszy od paleolitu – nie dokonałaby się wielokrotna wymiana ludności”⁴. Praktycznie niemożliwe jest więc określenie, jakie etnosy uznajemy za autochtoniczne, a jakie za napływowe.

Jeśli przyjmujemy, że naród (suweren) ma możliwość wpływania na strukturę i kształt władz państwowych, to stawanie się narodu – proces narodotwórczy jest nie tylko procesem społecznym, ale także politycznym. Naród jako suweren jest zbiorem wszystkich obywateli, kategorią polityczną, do której należą osoby różnych narodowości, wspólnotą równoprawnych obywa-

² Zob. В. ЮДИН, *Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда*, Алматы 2001, s. 137.

³ A. POSERN-ZIELIŃSKI, *Etniczność. Kategorie. Procesy etniczne*, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 2005, s. 98-99.

⁴ L. GUMIŁOW, *Dzieje etnosów Wielkiego Stepu*, tłum. A. Nowak, Kraków: Oficyna Literacka 1997, s. 21.

teli, a nie kategorią etniczną⁵. Od procesu narodotwórczego zależy, kto będzie suwerenem i do kogo będzie należała władza w państwie. Z europocentrycznego punktu widzenia proces narodotwórczy można traktować jako politykę integracji wspólnot etnicznych we wspólnotę obywatelską, której wszyscy członkowie mają te same prawa i jednocześnie możliwość zachowania swojej tożsamości etnokulturowej⁶. Rdzeniem procesu narodotwórczego, który integruje wspólnoty etniczne, jest z reguły dominujący w państwie etnos tytularny (państwowotwórczy)⁷. Budowa wspólnoty narodowej jest uwarunkowana wyborem paradygmatu narodu rdzennego. Jest to nadzwyczaj istotne dla rodzącej się państwowości. Od tego zależy bowiem kierunek procesu narodotwórczego. Istnieją dwa paradygmaty narodu rdzennego: 1° naród rdzenny – wspólnota etniczna⁸; 2° naród rdzenny – wspólnota terytorialna.

Paradygmat narodu rdzennego jako wspólnoty etnicznej jest nierozdzielnie związany z kategorią terytorium rdzennego. Badacze z tureckojęzycznych państw Azji Centralnej często powołują się na starożytne pochodzenie swoich narodów. Pierwsza państwowość Kirgizów według oficjalnej ideologii powstała już 2200 lat temu⁹. Za rdzenny uznaje się naród, do którego należało określone terytorium już w starożytności. W związku z tym, że Kirgizi są uznawani za naród istniejący już w starożytności, rdzenność oznacza, iż praktycznie od zawsze zamieszkiwali na swoim terytorium: „Jeśli istnieje starożytny naród, to tym samym zajmowane przez niego od wieków terytorium jest

⁵ We współczesnym konstytucjonalizmie zasada zwierzchniej władzy narodu (suwerenności narodu) stanowi punkt wyjścia demokratycznych systemów władzy. Szerzej na ten temat: M. GULCZYŃSKI, J. WAWRZYŃIAK, *Suwerenne prawa narodu do sprawowania władzy zwierzchniej we współczesnych warunkach*, w: W.J. WOŁPIUK (red.), *Spór o suwerenność*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2001, s. 177-183.

⁶ W nauce europejskiej wyłaniają się trzy tradycje konceptualizacji narodu. W Niemczech przywoływano rolę państwa i tym samym centralnej władzy politycznej. We Francji podkreślano powszechną suwerenność i „wolę ludu”, a w Anglii na pierwszy plan wysuwano pojęcie konstytucyjnego liberalizmu. Zob. P. LAWRENCE, *Nacjonalizm. Historia i teoria*, tłum. P.K. Frankowski, Warszawa: Książka i Wiedza 2007, s. 33.

⁷ Э. ЖОРОБЕКОВА, О. ГЛАДКОВА, *Концептуальные основы политики нациестроительства в современном Кыргызстане и меры по ее реализации*, w: *Этническая сфера юфа Кыргызстана: проблемы и поиск путей их решения*, Ош 2007, s. 68.

⁸ Rzeczywiste stanowisko władz, kto jest, a kto nie jest pożądanym na terytorium Kirgistanu, przejawiało się między innymi w wysokości opłaty skarbowej za nabycie obywatelstwa, która wynosiła 2000 somów (waluta narodowa), a dla etnicznych Kirgizów – 100 somów (materiał z badań terenowych w stolicy Kirgistanu – Biszkeku w sierpniu 2007 r.).

⁹ Istnieją hipotezy historyczne dowodzące, iż Kirgizi są bezpośrednimi przodkami Saków (czego dowodem ma być etnonim jednego z kirgiskich plemion Saäk) oraz Hunów.

jego ojczyzną – Ata Meken”¹⁰. W tradycji kirgiskiej naród jest utożsamiany z ziemią ojczystą. Rdzenność ziemi polega na jej odwiecznej przynależności do istniejącego konkretnie starożytnego narodu, który tworzy kulturę materialną i duchową, państwowość i system społeczny. Najważniejsze w rozumieniu rdzenności jest jednak to, iż ziemia rdzenna kryje prochy tysięcy pokoleń narodu, stając się dla niego świętością. Rdzenność nie może wynikać z podboju i kolonizacji. Tym samym ziemia rdzenna istnieje w dwóch hipostazach: 1. jako faktyczna odwieczna ojczyzna; 2. jako duchowe dziedzictwo lub pamięć historyczna o ziemi przodków. W przypadku Kirgizów za faktyczną ojczyznę uznaje się Ala-Too i Tien-Szan, a obszar nad Jenisejem pozostaje rdzennym tylko w pamięci narodowej¹¹. Sytuacja nie jest jednak tak jednoznaczna, bowiem w krajach regionu zamieszkują liczne mniejszości, które również uważają się za narody rdzenne. W Kirgistanie taką mniejszością są Uzbeki – druga pod względem liczebności narodowość tego kraju. Diaspora uzbecka uznaje się za ludność rdzenną południowego Kirgistanu (obwody oszyński, dżalalabadzki i batkenski), nie uważając się jednocześnie za naród państwowotwórczy. Za naród rdzenny w Kirgistanie w pełni mogą być uznani także Tadźyzi, zamieszkujący w obwodzie batkenskim. Podobna argumentacja odnośnie do interpretacji narodu rdzennego występuje także w Kazachstanie. Ale w tym kraju sytuacja jest bardziej skomplikowana, bowiem do statusu narodu rdzennego, zgodnie z zasadą terytorium rdzennego, aspirują oprócz narodu tytularnego także Rosjanie. Organizacje i badacze rosyjscy wykorzystują ten sam argument, co nacjonałiści kazachscy czy kirgiscy – prawo do danego terytorium ma ten, kto opanował je jako pierwszy. Badacze rosyjscy posługują się przykładem kolonizacji rosyjskiej Rudnego Ałtaju¹², uważając, że nie był on zasiedlony przez Kazachów, zanim na tym obszarze pojawili się osadnicy rosyjscy. Odrzucając skrajnie tendencyjne opracowania¹³, wiarygodna wydaje się argumentacja Iriny Erofeewej: „[...] wszystkie znane obecnie materiały historyczne o etnografii Kazachstanu Wschodniego w póź-

¹⁰ Ч. Нусупов, *Истоки кыргызской государственности и Евразия*, Бишкек 2003, s. 58.

¹¹ Tamże, s. 66.

¹² Rudnyj Ałtaj to południowo-zachodnia część pasma gór Ałtaj, nazwana tak przez geologów ze względu na budowę geologiczną i zasoby rud.

¹³ Chodzi przede wszystkim o A. Feoktistova, który twierdzi, że Ałtaj nie był w ogóle zasiedlony do pojawienia się tam pierwszych Rosjan w 1720 r., kiedy wojenno-badawcza ekspedycja I. Licharewa wzniosła twierdzę (miasto) Ust'-Kamenogorsk. Kazachowie, jego zdaniem, pojawili się w Rudnym Ałtaju dopiero w 1758 r., po rozgromieniu Dżungarów. Zob. A. ФЕОКТИСТОВ, *Русские, казахи и Алтай*, Москва–Усть-Каменогорск 1992, s. 15.

nym średniowieczu i na początku kolonizacji rosyjskiej ziem południowosyberyjskich w pełni jednoznacznie świadczą o tym, że na terytorium Rudnego Ałtaju i na lewobrzeżnej stronie basenu górnego Irtyszu od Semipałatyńska do Zajsanu zamieszkiwały tylko ojrockie plemiona koczownicze, które pozostawały najbliższymi sąsiadami pierwszych rosyjskich osadników aż do połowy XVIII w.”¹⁴

Różnica między statusem Uzbeków w Kirgistanie i Rosjan w Kazachstanie polega na tym, że w przypadku tych drugich prawo do bycia narodem rdzennym implikuje prawo do statusu narodu państwowotwórczego. Wynika to z geografii zasiedlenia kazachstańskich Rosjan, którzy oprócz regionów zwartego zamieszkiwania, są obecni praktycznie w całym kraju. Uzbekcy zaś są zdecydowanie skoncentrowani na południu Kirgistanu. Kazachscy historycy i politycy nie przyjmują jednak argumentacji środowisk rosyjskich, zastrzegając wyłączne prawo do bycia narodem rdzennym i państwowotwórczym dla Kazachów. Stanowi to jedno z najważniejszych źródeł tzw. kwestii rosyjskiej w Kazachstanie. Narodem rdzennym w Kazachstanie są także Uzbekcy zamieszkujący w obwodach południowokazachstańskim, dżambulskim i kyzylordyńskim. W Uzbekistanie oprócz Uzbeków narodem rdzennym są nadto Kazachowie zamieszkujący w zwartych skupiskach w południowej części kraju oraz Karakałpacy na północy. W Turkmenistanie narodem rdzennym oprócz Turkmenów są także Uzbekcy, a w Tadżykistanie oprócz narodu tytularnego – Tadżyków, również Uzbekcy.

Tabela 1. Najliczniejsze narody rdzenne w tureckojęzycznych państwach

Państwo	Naród rdzenny	Naród państwowotwórczy
Kazachstan	Kazachowie, Rosjanie, Uzbekcy	Kazachowie, Rosjanie*
Kirgistan	Kirgizi, Uzbekcy, Tadżycy	Kirgizi
Tadżykistan	Tadżycy, Uzbekcy	Tadżycy
Turkmenistan	Turkmeni, Uzbekcy, Kazachowie	Turkmeni
Uzbekistan	Uzbekcy, Tadżycy, Kazachowie	Uzbekcy

Źródło: opracowanie własne.

* Tylko według historyków rosyjskich.

¹⁴ Rudnyj Ałtaj stał się więc obszarem „świata rosyjskiego”, przypominającego życie w Rusi Moskiewskiej i odciętego od „świata kazachskiego”.

Dotychczasowa praktyka polityczna w regionie przyznaje pierwszeństwo paradygmatowi narodu rdzennego, jako tytularnej wspólnoty etnicznej, w odróżnieniu od norm konstytucyjnych, w których paradygmat ten został określony jako wspólnota terytorialna. Funkcję pomocniczą w utrwalaniu antykonstruktywistycznego paradygmatu narodu rdzennego pełni wynajdywanie tradycji.

3. KONSTRUOWANIE TRADYCJI

Pamięć o przeszłości jest trwałym elementem świadomości narodowej, składającym się na tradycję, której dochowanie jest w dużej mierze gwarantem przetrwania narodu. Nie sposób zatem nie zastanowić się, czym jest w ogóle tradycja. Za amerykańskim antropologiem Jackiem D. Ellerem możemy przyjąć, że tradycja to praktyka, idea lub przedmiot, które charakteryzują się związkiem z „przeszłością”. Tradycja sugeruje coś, co istnieje stale i „od dawna”, lub coś, co „naśladuje dawny sposób życia”¹⁵, kontynuację z przeszłości, zakorzenienie, a nawet utożsamienie z nią. Odwoływanie się do tradycji na każdym etapie rozwoju historycznego można podważyć, ponieważ żadna wspólnota nie kontynuuje swojej przeszłości bezpośrednio, lecz żyje według wymogów teraźniejszości. Ponadto żadna wspólnota nie żyje w izolacji, dlatego też przejmuje wpływy i elementy innych kultur, co zakłóca ciągłość praktyk i idei, które przyjmujemy jako tradycyjne. Doniosłe znaczenie dla wierności tradycji ma również to, do jakiego okresu z przeszłości odwołujemy się, od jakiego momentu w przeszłości przyjmujemy jej początek oraz jakie elementy z tego okresu uznajemy za cenne. Tradycja jest więc zjawiskiem względnym, kształtowanym w konkretnym społeczeństwie i przez konkretne treści społeczne, zależne od określonego momentu w dziejach. Z powyższego wywodu wynikają przede wszystkim dwa wnioski. Po pierwsze, tradycje uważane za pradawne, mają stosunkowo niedawny rodowód. Po drugie, tradycja jest często „wymiślana”, konstruowana przez władze, intelektualistów, artystów. „Tradycja wymyślona” obejmuje tradycje zarówno realnie „wymiślane”, jak i te, które utrwalają się w ciągu wieloletnich praktyk.

„Tradycja wymyślona” – według brytyjskiego historyka Erica Hobsbawma – to „zespół działań o charakterze rytualnym lub symbolicznym, rządzonych zwykle przez jawnie bądź milcząco przyjęte reguły. Działania te mają na celu

¹⁵ J.D. ELLER, *Antropologia kulturowa. Globalne siły, lokalne światy*, tłum. A. Gąsior-Niemiec, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2012, s. 369.

przyjęcie przez ludzi pewnych wartości i norm zachowania poprzez ich powtarzalność. W ten sposób pojawia się przekonanie o kontynuowaniu przeszłości¹⁶. Działania te służą ustanowieniu więzi z przeszłością, która nie musi być długa. Jak podkreśla E. Hobsbawm, cechą „tradycji wymyślonych” jest sztuczny charakter ich związku z przeszłością oraz niezmiennosc wywodząca się z powtarzalności praktyk. Wymyślanie tradycji polega więc na formalizacji i rytualizacji. „Tradycje wymyślone” nie są jednorodne. Zawierają trzy typy działań i praktyk. Pierwszy, to tradycje wzmacniające poczucie przynależności, jedności wewnętrznej grupy – wspólnot rzeczywistych lub sztucznych. Drugi, to tradycje służące umacnianiu i legitymizowaniu instytucji i pozycji władzy. Trzeci zaś, to tradycje sprzyjające upowszechnianiu i przyjmowaniu wierzeń, systemów wartości i sposobów zachowania¹⁷. Przeważającym typem praktyk i działań jest ten odwołujący się do wzmocnienia identyfikacji ze wspólnotą narodową. Przekształcenie zbiorowości ludzkiej w naród zinstytucjonalizowany wymaga nadania jej poczucia przynależności i tożsamości, jedności i integracji, autentyczności, autonomii i samorządności. Wszystko to może odbywać się w określonych ramach, które zapewnia mitologia narodowa. Proces narodotwórczy odbywa się więc zgodnie z określoną tradycją. Każde pokolenie dziedziczy mitologię przodków. Może je częściowo odrzucić, wzbogacając o własne wartości, mity i symbole. Przetwanie narodu jest jednak możliwe tylko wtedy, gdy odwołuje się on do „żyjącej” przeszłości.

4. TRADYCJE I MITOLOGIE W AZJI CENTRALNEJ

Niepodległość państw Azji Centralnej stała się wydarzeniem nieoczekiwanym, do którego elity polityczne i intelektualne w zasadzie nie były przygotowane. Paradoxem procesów państwo- i narodotwórczych w tym regionie była kreacja nowych państwowości i konsolidowanie narodów przez przywódców, którzy przedtem zajmowali kluczowe stanowiska w partiach komunistycznych. Dla zachowania władzy zamienili oni marksizm-leninizm na nacjonalizm, służący jako instrument budowy państwa narodowego. W państwach regionu podejmowano starania o nawiązanie do tradycji przedimperialnej, przedradzieckiej. Miało to dowodzić niemal odwiecznego istnienia państwowości danego narodu, przerwanej

¹⁶ E. HOBSBAWM, *Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji*, w: E. HOBSBAWM, T. RANGER (red.), *Tradycja wynaleziona*, tłum. M. Godyń, F. Godyń, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2008, s. 10.

¹⁷ Tamże, s. 17.

przez Rosję carską, a potem ZSRR i wznowionej współcześnie. Jeśli tradycji tej brakowało, tworzono ją – wymyślano nową, w której miejsca, symbole i wydarzenia były pozbawiane kontekstu i wmontowywane w historię narodową¹⁸. Wiara w świętą przeszłość jest niezbędnym elementem samookreślenia – tożsamości narodowej, w szczególności w początkowym etapie procesu państwowotwórczego. W poradzieckiej Azji Centralnej samookreślenie odnosiło się do terytorium, którego granice wyznaczono w epoce radzieckiej, zamieszkanego nie przez jeden naród czy narodowość, znajdującą się na etapie konsolidacji narodowej, ale przez ludność wieloetniczną¹⁹.

Pierwszym celem niepodległych państw było „wymyślenie” podstawowych atrybutów państwowości: flagi, hymnu i godła, uwzględniających osobliwości danego narodu tytularnego, a także terytorium i panujących warunków przyrodniczo-klimatycznych. W rezultacie przeważają w nich elementy kultury etnicznej narodów tytularnych. Przykładem są symbole Kazachstanu. Flaga przedstawia złociste słońce, a pod nim orła stepowego z rozpostartymi skrzydłami na błękitnym tle²⁰. Błękit jako kolor nieba i wody ma symbolizować jedność etnokulturową narodu i niepodzielność państwa, zaufanie i zrozumienie w świecie, przyjaźń i jedność ze wszystkimi narodami. Słońce jest symbolem życia i energii. Promienie słoneczne w kształcie ziaren symbolizują obfitość i pomyślność. Orzeł dla koczowników jest symbolem władzy, wolności, niezależności, dążenia do celu, ku przyszłości, a także siły i zdolności do obrony przed każdym, kto będzie zagrażał krajowi. Równolegle do drzewca umieszczono na fladze, również w kolorze złotym, tradycyjny ornament kazachski²¹. Drugim celem niepodległych państw było stworzenie historii narodowej, konsolidującej naród wokół dawnej, wspaniałej przeszłości. Historia narodu i państwa powinny uwzględniać terytorium narodowe, państwowość, jej wielkość i odwieczność, a także bohaterów – nie tylko politycznych, założycieli państw i dynastii w nich panujących. Odwoływano się do postaci autentycznych, ale także do bohaterów literackich, symbolizujących potęgę i chwałę przodków. Argumentem za przynależnością narodową określonej jednostki jest często terytorium, na którym się urodziła, a nie rzeczywista przynależność etniczna, która jest bardzo trudna do ustalenia. O wyłączone prawo do kulturowania niektórych postaci toczy się spór między kilkoma krajami.

¹⁸ A. WIERZBICKI, *Etnopolityka w Azji Centralnej*, s. 310.

¹⁹ Zob. A. SENGPUTA, *The Formation of the Uzbek Nation-State*, Lanham: Lexington Books 2003, s. 88.

²⁰ Błękitne tło miała także flaga Chanatu Kazachskiego. Zob. www.turan.info (03.11.2013).

²¹ A. WIERZBICKI, *Etnopolityka w Azji Centralnej*, s. 310.

Sufijski duchowny Ahmed Jassawi, urodzony w kazachstańskim mieście Turkiestan, jest traktowany przez Uzbekistan jako Uzbek²². Wzrost zainteresowania historią można zaobserwować nie tylko wśród polityków, ale także wśród obywateli. Elity władzy w państwach Azji Centralnej w poszukiwaniu legitymizacji zwróciły się do symbolicznych zasobów przeszłości. Odbywa się to za pomocą swoistych koncepcji mitologicznych. Każde państwo ma symbole, za pomocą których odtwarza historię regionu. Nie do uniknięcia są więc konflikty na temat interpretacji przeszłości. Za protoplastę narodu kazachskiego i twórcę państwowości kazachskiej uważany jest legendarny Alašchan (Алаш-хан)²³. Część intelektualistów kazachskich odwołuje się również do spuścizny Czyngis-chana, ale jest to postać problematyczna z dwóch względów. Po pierwsze, jest on uważany za twórcę państwa mongolskiego; a po drugie, jest kojarzony z nomadyzmem, który próbuje się negować w nowej interpretacji historii Kazachstanu i dowodzić, że Kazachowie od wieków byli narodem osiadłym i miejskim. Kluczowym wydarzeniem w historii narodowej jest zatem powstanie Chanatu Kazachskiego w końcu wieku XV. Symbolem jedności państwowej i narodowej Kazachów stał się Abyłajchan (Абылай-хан), który w drugiej połowie XVIII w. przywrócił jedność ogólnokazachską i zjednoczył wszystkie żuzy²⁴ w jednym państwie. W sferze kultury propagowany jest swoisty kult XIX-wiecznego poety kazachskiego Abä Kunanbaeva i pisarza Muchtara Avèzova, który żył w wieku XX²⁵.

²² Tamże, s. 312.

²³ Zob. Ж. АРТЫКБАЕВ, *Исторические легенды об Алаша-хане, как выражение национальной идеи казахов*, w: Ч. ВАЛИХАНОВ, *Этнографическое наследие казахов*, Астана 2007, s. 250.

²⁴ Żuzy to historycznie ukształtowane ugrupowania etnoterytorialne Kazachów składające się z rodów i plemion, charakteryzujące się zarówno hierarchią wewnętrzną (w ramach żuzu), jak również ogólnokazachską – Starszy Żuz, Średni Żuz, Młodszy Żuz (chłopiec z plemienia usytuowanego najniżej w hierarchii Starszego Żuzu będzie miał większe poważanie niż starzec z plemienia usytuowanego najwyżej w hierarchii Średniego Żuzu). Zgodnie z tradycją Starszy Żuz jest uważany za kolebkę państwowości i narodu kazachskiego. Hierarchia żuzowa odnosi się do sfery kultury i obrzędów (np. rozmieszczenia gości w czasie uroczystości), a także polityki (dominacja przedstawicieli Starszego Żuzu wśród elit władzy). Starszy Żuz tradycyjnie zajmował obszar południowego i południowo-wschodniego Kazachstanu. Obecnie szacuje się, że Starszy Żuz stanowi 35% wszystkich Kazachów. Obszar zasiedlenia Średniego Żuzu był najbardziej rozległy, obejmował centralny, północny i północno-wschodni Kazachstan). Kazachowie Średniego Żuzu stanowią 40% wszystkich Kazachów. Młodszy Żuz tradycyjnie zajmował zachodnią i północno-zachodnią część Kazachstanu. Do Młodszego Żuzu należy obecnie 25% Kazachów. Zob. A. WIERZBICKI, *Etнополитика в Азии Centralnej*, s. 212-222.

²⁵ M. LARUELLE, *Wiedergeburt per Dekret. Nationsbildung in Zentralasien*, „Osteuropa”, 57(2007), nr 8-9, s. 139-154.

W Kirgistanie w roku 1994 obchodzono tysiąclecie eposu *Manas*, który symbolizuje jedność Kirgizów i potęgę ich państwa. Tytułowy *Manas* to legendarny wódz²⁶, który zjednoczył plemiona kirgiskie i skutecznie walczył z zagrażającymi im chanami kałmuckimi i władcami Chin. Istnienie eposu to dowód dawnego istnienia kirgiskiej narodowości i państwa. *Manas* to swoista encyklopedia narodu kirgiskiego, źródło wiedzy o jego historii, filozofii, języku, folklorze, psychologii i życiu społecznym. Wartości, jakie przez tysiąc lat przynosił Kirgizom epos, skłaniały wielu przedstawicieli środowisk naukowych i politycznych, na czele z prezydentem Askarem Akajewem, do oparcia idei narodowej właśnie na tymże dziele. Prezydent A. Akajew wysnuł z eposu szereg imperatywów dla życia publicznego: (1) jedność i solidarność narodu; (2) międzyetniczna zgoda, przyjaźń i współpraca; (3) honor narodowy i patriotyzm; (4) rozkwit i pomyślność narodu przez nieustanny, żmudny trud i naukę; (5) humanizm, wielkoduszność, tolerancja; (6) harmonia z naturą, (7) utrwalenie i obrona państwowości kirgiskiej²⁷. Odwoływanie się w Kirgistanie do dawnej państwowości sięga jeszcze głębiej. W roku 2003 obchodzono dwa tysiące dwusetną rocznicę istnienia państwowości kirgiskiej, której początków doszukuje się w chińskich źródłach historycznych, z których wynika, że w wieku III p.n.e. władca Hunów przyłączył do swojego państwa „władania Kirgizów”.

Uzbekistan za sprawą prezydenta Islama Karimowa kultywuje pamięć o Amir Timurze, którego uznaje się za założyciela pierwszego państwa uzbeckiego i dynastii Timuridów²⁸. Pamięć o dokonaniach Timura i jego wnuka Ulugbeka jest przedmiotem dumy narodowej Uzbeków ze względu na potęgę militarną, rozwój naukowy i kulturalny, jaki dokonywał się w wiekach XIV-XV na obszarze Mawerannachru, który obecnie wchodzi w skład Uzbekistanu. „Uzbeckość” Timura została przejęta przez władze republiki w czasach radzieckich, które wszystkie postacie historyczne Mawerannachru przedstawiały jako przodków Uzbeków i pionierów ich tożsamości narodowej. Zaliczany do

²⁶ W eposie znalazł się opis waleczności, męstwa i mądrości siedmio-ośmioletniego *Manasa* odnoszącego sukcesy bojowe, który skupił wokół siebie czterdziestu jeźdźców (*kyrk-čoro*). Zob. *Манас. Киргизский эпос. Великий поход*, Москва 1947.

²⁷ A. ASANKANOV, *Formowanie nowej świadomości obywatelskiej*, w: T. BODIO (red.), *Kirgistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA 2004, s. 284.

²⁸ W roku 1996 w Taszkencie otwarto muzeum Timuridów traktowane jako „święte miejsce wiecznego narodu uzbeckiego”. Zob. M. LARUELLE, *Wiedergeburt per Dekret*.

nich jest także Alisher Navoi, uznawany za twórcę „nowoczesnej literatury uzbeckiej”²⁹.

W Turkmenistanie, zanim rozkwitł kult Saparmurata Nijazowa, odwoływano się do Oguzów (w wiekach IX-X), a następnie Seldżuków (w wiekach XI-XII), którzy zajmowali obszar należący obecnie do tego państwa. Wśród twórców kultury najważniejszą postacią był XVIII-wieczny poeta Machtumkuli. W późniejszym okresie, przypadającym na przełom wieków XX-XXI, pamięć o Oguzach i Seldżukach została wyparta przez kult Turkmenbaszy, uważającego, że historia Turkmenów liczy pięć tysięcy lat³⁰. Poszukiwanie, odwoływanie się i tworzenie tradycji narodowo-historycznej jest charakterystyczne dla wczesnego etapu procesu państwowotwórczego. Te zabiegi indoktrynacyjne mają przekonać obywateli państw Azji Centralnej o odwieczności ich przerwanej historii narodowej, do której powraca nowe państwo i jego władze. Z tradycji tej wykluczany jest okres istnienia socjalistycznych republik radzieckich, z którego wywodzą się obecne elity władzy. Jest to podyktowane obawami o podważenie ich legitymizacji ze względu na brak realnej suwerenności tych podmiotów. Jednocześnie wiara w świetną przeszłość dominuje nad wiarą w „świetlaną” przyszłość, tworząc tym samym kult historii etnicznej, charakterystyczny dla nacjonalizmu etnicznego. Składają się nań: 1° terytorium – stepy kazachskie, Tien-Szan, Mawerannachr; 2° państwowość – Chanat Kazachski, państwo Kirgizów jenisejskich, państwo Timura; 3° przekonanie o własnej wielkości – na przykład epos *Manas*³¹; 4° katastrofa, która przerwała pomyślny rozwój narodu – kolonializm rosyjski, a następnie radziecki. Konstruowanie etnicznego obrazu przeszłości ma służyć jedynie wzmocnieniu fundamentów młodej państwowości. Warto dodać, że bardzo ważnym elementem legitymizacji władzy i państwa oraz etniczacji historii w Azji Centralnej jest odwoływanie się elit narodów turekojęzycznych o tradycji koczowniczej (Kazachów, Turkmenów) do tradycji aryjskiej (Scytów, Saków)³². Powoły-

²⁹ Zob. O. ROY, *The New Central Asia. The Creations of Nations*, London–New York: New York University Press 2000, s. 167-168; R. YALCIN, *The Rebirth of Uzbekistan. Politics, Economy and Society in the Post-Soviet Era*, Reading, UK: Ithaca Press 2002, s. 93-94.

³⁰ S. NIJAZOW, *Ruchnama*, Lublin 2003, s. 164.

³¹ Ostatni fragment eposu opisuje tradycyjny rytuał intronizacji Manasa jako chana nad chińskim Bejpinem, czego nie dokonali Aleksander Macedoński czy biblijny król Salomon: „Gdzie nie stanęła noga Iskandera (Aleksander Macedoński), utwierdziła się władza kirgiska. Nad Bejpinem, dokąd Sulejman (Salomon) nie zdołał ani razu dotrzeć, utwierdził się duch muzułmanów, utwierdziła się władza kirgiska” (*Manas*, s. 15).

³² W starożytności Azja Centralna była zamieszкана przez koczownicze plemiona irańskie, z których najsilniejsi byli Ariowie (Ariâ). Następami Ariów na początku wieku I p.n.e. byli

wanie się na aryjskich przodków było ważne z kilku powodów. Po pierwsze, utrzymywało status narodu rdzennego i począwszy od czasów radzieckich wiązało etniczność z terytorium; dawało zatem prawo do autonomii i pozwalało uważać się za naród tytularny. Po drugie, plemionom aryjskim przypisywano waleczność, zdolność do podbojów i zmysł państwowotwórczy, co dawało powód do dumy z przodków. Po trzecie, powoływanie się na „dziedzictwo aryjskie” pozwalało identyfikować się z cywilizacją europejską i dystansować od wizerunku „Azjatów”³³.

Do wyłączności dziedzictwa cywilizacji aryjskiej pretendują także Tadzycy, których rodzimi historycy uważają za jej jedynych spadkobierców. Podkreśleniem tego faktu miały być obchody roku 2006, jako roku cywilizacji aryjskiej. W ten sposób kształtuje się wyobrażenie o „wysokiej” kulturze aryjskiej, przeciwstawianej zacofanej kulturze koczowniczej, przede wszystkim uzbeckiej. Jak pisze czeski badacz Slavomir Horak, „mit cywilizacji aryjskiej stał się jednym z kluczowych elementów ideologii historycznej władz tadżyckich, a także jedną z podstaw przeciwstawienia się Uzbekistanowi”³⁴. Historycy tadżyccy rozpowszechniają mit o „historycznym Tadżykistanie” obejmującym znaczne terytoria współczesnej Azji Centralnej, Iranu i Afganistanu, zaś historycy uzbeccy ograniczają tradycyjny obszar zasiedlenia Tadżyków do gór Pamir i pozbawiają ich prawa do „dziedzictwa aryjskiego”, jednocześnie wskazując, że należy się ono Uzbekom. Według ideologii uzbeckiej Tadżykom odmawia się prawa do bycia odrębnym narodem, uznając ich za część narodu uzbeckiego mówiącego dwoma językami.

Spór uzbecko-tadżycki pokazuje, w jak bardzo złożonych uwarunkowaniach rodzi się idea narodu na obszarze poradzieckim. Potwierdza także, że badania etnogenezy, poszukiwanie paradygmatu narodu rdzennego czy też konstruowanie tradycji nie tylko mają istotne znaczenie wewnątrzpolityczne, ale i mogą służyć jako instrument uwiarygodniający prawo do przewodzenia w regionie. Wcześniejsze, „starożytne” pochodzenie danego narodu daje mu „prawo” do narzucania swojego punktu widzenia na wiele spraw sąsiadom.

Sakowie (Saka), a ich panowanie jest nazywane epoką scytyjską. Dopiero później pojawiły się plemiona tureckojęzyczne. Zob. С. КЛЯШТОРНЫЙ, Т. СУЛТАНОВ, *Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье*, Ст. Петербург 2004, s. 44, 50.

³³ В. ШНИРЕЛЬМАН, *Символическое прошлое. Борьба за предков в Центральной Азии*, „Неприкосновенный запас”, 2009, nr 4.

³⁴ С. ГОРАК, *В поисках истории Таджикистана: о чем таджикские историки спорят с узбекскими?*, „Неприкосновенный запас”, 2009, nr 4.

BIBLIOGRAFIA

- BODIO T. (red.), Kirgistan. Historia – społeczeństwo – polityka, Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA 2004.
- ELLER J.D., Antropologia kulturowa. Globalne siły, lokalne światy, tłum. A. Gąsior-Niemiec, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2012.
- GUMIŁOW L., Dzieje etnosów Wielkiego Stepu, tłum. A. Nowak, Kraków: Oficyna Literacka 1997.
- HOBBSBAWM E., RANGER T. (red.), Tradycja wynaleziona, tłum. M. Godyń, F. Godyń, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2008.
- LARUELLE M., Wiedergeburt per Dekret. Nationsbildung in Zentralasien, „Osteuropa”, 57(2007), nr 8-9, s. 139-154.
- LAWRENCE P., Nacjonalizm. Historia i teoria, tłum. P.K. Frankowski, Warszawa: Książka i Wiedza 2007.
- NIJAZOW S., Ruchnama, Lublin 2003.
- POSERN-ZIELIŃSKI A., Etniczność. Kategorie. Procesy etniczne, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 2005.
- ROY O., The New Central Asia. The Creations of Nations, New York: New York University Press 2000.
- SENGPUTA A., The Formation of the Uzbek Nation-State. A Study in Transition, Lanham: Lexington Books 2003.
- WIERZBICKI A., Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską, Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA 2008.
- WOLPIUK W.J. (red.), Spór o suwerenność, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2001.
- YALCIN R., The Rebirth of Uzbekistan. Politics, Economy and Society in the Post-Soviet Era, Reading, UK: Ithaca Press 2002.
- ВАЛИХАНОВ Ч., Этнографическое наследие казахов, Астана 2007.
- ГОРАК С., В поисках истории Таджикистана: о чем таджикские историки спорят с узбекскими ?, „Неприкосновенный запас”, 2009, nr 4.
- КЛЯШТОРНЫЙ С., СУЛТАНОВ Т., Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье, Ст. Петербург 2004.
- Манас. Киргизский эпос. Великий поход, Москва 1947.
- НУСУПОВ Ч., Истоки кыргызской государственности и Евразия, Бишкек 2003.
- ФЕОКТИСТОВ А., Русские, казахи и Алтай, Москва–Усть-Каменогорск 1992.
- ШНИРЕЛЬМАН В., Символическое прошлое. Борьба за предков в Центральной Азии, „Неприкосновенный запас”, 2009, nr 4.
- Этническая сфера юфа Кыргызстана: проблемы и поиск путей их решения, Ош 2007.
- ЮДИН В., Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда, Алматы 2001.

ETHNO-GENESIS AND INVENTION OF TRADITION
AS A TOOLS OF POWER LEGITIMIZATION
IN STATES OF CENTRAL ASIA

S u m m a r y

The Author tries to prove that power elites of Central Asia's belonging mostly to titular nations states are looking for sources of their legitimization and the legitimization of new political organisms. They recover it in ethno-genesis, definition of paradigms ethnic nation or inventing of national tradition. The older history of given nation and his rooting in the region, the stronger are the basis of his internal and international legitimization.

Key words: ethno-genesis, invention of tradition, ethnic nation, legitimization, Central Asia.

ETNOGENEZA I TRADYCJA WYNALEZIONA
JAKO INSTRUMENTY LEGITYMIZACJI WŁADZY
W PAŃSTWACH AZJI CENTRALNEJ

S t r e s z c z e n i e

Celem artykułu jest dowiedzenie, że elity władzy państw Azji Centralnej, których większość członków należy do narodów tytularnych, poszukując źródeł swojej legitymizacji, a także rządzonych przez nich nowych organizmów politycznych, odnajdują je poprzez badania etnogenezy, wyznaczenie paradygmatu narodu rdzennego czy konstruowanie tradycji narodowej. Im dłuższa historia danego narodu i im bardziej jest on „zakorzeniony” w regionie, tym mocniejsze podstawy jego legitymizacji wewnętrznej i w stosunkach międzynarodowych w regionie.

Słowa kluczowe: etnogeneza, tradycja wynaleziona, naród rdzenny, legitymizacja, Azja Centralna.